

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ 660/2018 ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ*

§1 Κατ' επίκληση του προοιμίου του Συντάγματος, το οποίο αναφέρεται στην Αγία και Ομοούσια και Αδιαίρετη Τριάδα, του άρθρου 3 και κυρίως του άρθρου 16 παρ.1 του Συντάγματος, σε συνδυασμό με άλλες διατάξεις εσωτερικού και διεθνούς δικαίου, η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε ελάσσονα σύνθεση, εξέδωσε πρόσφατα την 660/2018 απόφασή της. Στην απόφαση παρατηρείται, εξ αρχής, ότι παροράται το γεγονός ότι η επίκληση της Τριαδικής Θεότητας στο προοίμιο του Συντάγματος γίνεται για λόγους ιστορικούς, αλλά και για να τιμηθεί η συμβολή της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας και δίδεται λανθασμένη ερμηνεία στο άρθρο 3 του Συντάγματος, με το οποίο απλώς αναγνωρίζεται ότι οι περισσότεροι Έλληνες ασπάζονται την εν λόγω θρησκεία, ενώ, κατά τα λοιπά, ρυθμίζονται κυρίως τα θέματα των σχέσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος με τη «Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης». Στη συνέχεια επιχειρείται μια ατυχής ερμηνεία κυρίως των άρθρων 2,5,13,16 παρ.1 του Συντάγματος, των άρθρων 9 και 14 της ΕΣΔΑ, καθώς και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου αυτής.

Το ανθρωποκεντρικό Σύνταγμα του 1975 ορίζει ότι ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του κάθε ανθρώπου αποτελεί την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας (άρθρο 2 παρ.1), κατοχυρώνει την ισότητα των Ελλήνων ενώπιον του νόμου (άρθρο 4), αναγνωρίζει στον καθένα το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του, με ρητά προβλεπόμενους περιορισμούς, ενώ διακηρύσσει ότι όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διακρίσεις, μεταξύ άλλων και λόγω των θρησκευτικών πεποιθήσεών τους, και κυρίως δέχεται στο μη επιδεχόμενο αναθεώρησης (κατά το άρθρο 110) άρθρο 13 του Συντάγματος ότι είναι ελεύθερη η θρησκευτική συνείδηση και η λατρεία κάθε «γνωστής θρησκείας», αλλά και ότι κανένας δε μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους (άρθρο 13). Εξάλλου και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 9) κατοχυρώνει την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, η οποία περιλαμβάνει και την ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ενώ δέχεται ότι περιοριστικά μέτρα για την ελευθερία αυτή μπορεί να υπάρχουν σε μια δημοκρατική κοινωνία, μεταξύ άλλων, για την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Περαιτέρω, στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, αναγνωρίζεται μεν το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν στα παιδιά τους «μόρφωση και εκπαίδευση... συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις», τούτο όμως δε σημαίνει ότι παρέχεται δικαίωμα στους γονείς να αξιώνουν από το Κράτος την οργάνωση διδασκαλίας συγκεκριμένου θρησκευτικού περιεχομένου (ΕΔΔΑ, 10/01/2017, Osmanoglu, σκέψη 22-25).

*Παρέμβαση σε δημόσια συζήτηση που οργανώθηκε στις 09.05.2018 στο Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών από την Εταιρεία Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου και τον Όμιλο «Αριστόβουλος Μάνεσης».

Τέλος, σύμφωνα με την 2280/2001 απόφαση της πλήρους Ολομέλειας του ΣτΕ, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα που ακολουθεί ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του. Κανένας, σημειώνει η ως άνω απόφαση της πλήρους Ολομέλειας, δε μπορεί με οποιοδήποτε τρόπο, να εξαναγκασθεί να αποκαλύψει, είτε αμέσως είτε εμμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, υποχρεούμενος σε πράξεις ή παραλείψεις από τις οποίες τεκμαίρεται η ύπαρξη ή ανυπαρξία τους. Και καμιά κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνει στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο της συνείδησης του ατόμου και να αναζητά το θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ περισσότερο να επιβάλλει την εξωτερίκευση των όποιων πεποιθήσεων του ατόμου αναφορικά με τη σχέση του με το Θείο.

Προς την αντίθετη, ακριβώς, κατεύθυνση κινείται η πρόσφατη ως άνω απόφαση του ΣτΕ. Ερμηνεύοντας, αντίθετα με τις παραπάνω αρχές, τις ως άνω διατάξεις του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ, αλλά και τη διάταξη του άρθρου 16 παρ.2 του Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, το ΣτΕ θεωρεί ότι η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία απευθύνεται αποκλειστικά και μόνο σε ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές, για τους οποίους τα θρησκευτικά αποτελούν μάθημα «ομολογιακό», δεχόμενο ότι μια διαφορετική διδασκαλία αυτού του μαθήματος, περισσότερο αντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική, που δε θα έχει κατηχητικό σκοπό, θα συνιστούσε «μορφή ομαδικού προσηλυτισμού», αν μια τέτοιου είδους διδασκαλία θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα τη μεταβολή ή την αλλοίωση της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών! Πόσο μεγάλος, αλήθεια, είναι ο φόβος μπροστά στην ελευθερία!

Η πλειοψηφία της απόφασης ταυτίζει εσφαλμένα το Κράτος και την Θρησκεία, όπως εσφαλμένα ταυτίζει την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης, στην οποία προεχόντως αποβλέπει η πιο πάνω συνταγματική διάταξη, με την θρησκευτική συνείδηση, στην οποία αποδίδει εξαιρετικά περιορισμένο περιεχόμενο. Εξάλλου, τελικός σκοπός της παιδείας είναι, όπως το ίδιο άρθρο 16 παρ.2 του Συντάγματος ρητά ορίζει, η διάπλαση των Ελλήνων σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες, τούτο δε αφορά και τη διαμόρφωση της θρησκευτικής τους συνείδησης. Η ίδια, άλλωστε γνώμη της πλειοψηφίας της Ολομέλειας αναγκάζεται, στη συνέχεια, να σημειώσει, αντιφάσκοντας πλήρως προς τα περί ομαδικού προσηλυτισμού σημειούμενα, ότι δεν εμποδίζεται η Πολιτεία να περιλαμβάνει στα σχετικά προγράμματα σπουδών, στο πλαίσιο άλλων μαθημάτων, απευθυνόμενων στο σύνολο των μαθητών, και εκπαίδευση «θρησκευτιολογικού» χαρακτήρα, με πληροφορίες και γνώσεις και για άλλες, πλην της Ορθοδοξίας, θρησκείες και δόγματα, κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό χωρίς να επιδιώκει κατηχητικό σκοπό.

Το Κράτος, όμως, δε θρησκευείται και δεν πρέπει να επιβάλλει την ανάπτυξη, από τους πολίτες του, συγκεκριμένης θρησκευτικής συνείδησης. Ούτε η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού έχει ανάγκη τον τόσο έντονο εναγκαλισμό από το Κράτος. Το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία της στοιχειώδους και της μέσης εκπαίδευσης πρέπει να είναι υποχρεωτικό, να δίνει έμφαση στην παρουσίαση των διδαγμάτων και αρχών της Ορθοδοξίας, δηλαδή της «επικρατούσας» θρησκείας, πλην,

απευθυνόμενο σε όλους τους μαθητές και όχι μόνο στους ορθόδοξους μαθητές, δεν επιτρέπεται, όπως σημειώνει η μειοψηφία της ως άνω απόφασης, να επιβάλλει συγκεκριμένη «κοσμοθεωρία», ως τη μόνο αποδεκτή ή αληθινή, αλλά οφείλει, τηρώντας ουδέτερη στάση, να δημιουργεί τις προϋποθέσεις, ώστε οι μαθητές να διαμορφώνουν, ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να επιλέγουν κριτικά τη σχέση τους με το Θείο. Όπως τονίζει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (απόφαση της 7/12/1996, Kjeldsen, σκέψη 53, και απόφαση 29/6/2007 Folgero) το πρόγραμμα θρησκευτικής εκπαίδευσης μπορεί να περιλαμβάνει «πληροφορίες ή γνώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα», πλην η μετάδοσή τους πρέπει να είναι «αντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική» και να μην επιδιώκει «κατηχητικό σκοπό».

Προς την ως άνω κατεύθυνση κινούνται, επίσης, το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά δικαιώματα αλλά και το άρθρο 14 της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού.

§2 Θα ήθελα, περαιτέρω, με την ιδιότητά του Προέδρου της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ), η οποία συνιστά τον εθνικό θεσμό προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και αποτελεί το ανεξάρτητο συμβουλευτικό όργανο της Πολιτείας αναφορικά με τα σχετικά θέματα, να αναφερθώ και σε ορισμένα κείμενα της ΕΕΔΑ, άμεσα σχετιζόμενα με το ερευνώμενο αντικείμενο.

α) Στις 19/1/2006, η ΕΕΔΑ, σε Ολομέλεια, διατύπωσε πρόταση νόμου με τίτλο «Ρύθμιση σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, θρησκευτικές ενώσεις και κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας». Με αυτή την πρόταση νόμου, προτείνονται συγκεκριμένα μέτρα για τη ρύθμιση των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, μεταξύ των οποίων και η διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία. Με το άρθρο 6 αυτού του σχεδίου νόμου, προτείνεται, μεταξύ άλλων, να ορισθούν τα εξής: «2. Με προεδρικό διάταγμα που εκδίδεται, ύστερα από πρόταση του Υπουργού Παιδείας επανακαθορίζεται το αναλυτικό πρόγραμμα του μαθήματος των θρησκευτικών, έτσι όπως αυτό διδάσκεται στη στοιχειώδη και τη μέση εκπαίδευση, ώστε η διδασκαλία του να παύσει να έχει ομολογιακό χαρακτήρα και η ύλη του να περιλάβει εισαγωγή στην ιστορία, την κοινωνιολογία και τη δογματική των θρησκειών. Ειδικά στο λύκειο το μάθημα των θρησκευτικών μετονομάζεται σε θρησκευσιολογία.»

β) Στις 5/12/2013 διατυπώθηκαν από την ΕΕΔΑ Παρατηρήσεις επί του σχεδίου της Δεύτερης Περιοδικής Αξιολόγησης της Ελληνικής Δημοκρατίας για το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ). Αναφορικά με το άρθρο 18 (δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας), η ΕΕΔΑ επισήμανε, σε σχέση με οριζόμενα σε Εγκύκλιο του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ότι «ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών δεν φαίνεται να είναι συμβατός με τη δυνατότητα γενικευμένης απαλλαγής από τη διδασκαλία του». Κι αυτό γιατί «μια τέτοιου είδους ρύθμιση καθιστά αυτόματα ένα μάθημα που ανήκει στον κορμό των μαθημάτων γενικής παιδείας, προαιρετικό». Και συνεχίζουν οι παρατηρήσεις της ΕΕΔΑ: «Υιοθετώντας μια εναλλακτική προσέγγιση, η ΕΕΔΑ θεωρεί ότι, σ' ένα πλουραλιστικό και δημοκρατικό σχολείο, το οποίο σέβεται τη θρησκευτική ετερότητα, ένα μάθημα με κατηχητικό και ομολογιακό χαρακτήρα που διδάσκει υποχρεωτικά, έστω και διευρυμένα και με ανοιχτούς

ορίζοντες, την ορθόδοξη παράδοση, δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες των μαθητών. Αντίθετα, προκρίνεται ένα θρησκευολογικού χαρακτήρα μάθημα, που δεν θα προβαίνει σε δογματική εμφύτευση θρησκευτικών πεποιθήσεων, αλλά θα προτείνει μια εισαγωγή στην ιστορία και τη δογματική των θρησκειών, ως περισσότερο συμβατό, τόσο με τις συνταγματικές επιταγές, όσο και με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πολιτιστική πραγματικότητα.

γ) Με την από 10/10/2016 Δήλωση της, η Ολομέλεια της ΕΕΔΑ σημειώνει, αναφορικά με τα επίμαχα Προγράμματα Σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία, τα παρακάτω, με αφετηρία, πάντα, το σεβασμό για το έργο και την αποφασιστική συμβολή της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας, όπως αυτός αποτυπώνεται στο άρθρο 3 του Συντάγματος:

«...Λαμβάνοντας υπόψη τη συνθετότητα του σύγχρονου κοινωνικού και πολιτιστικού ιστού και τις εκπαιδευτικές ανάγκες που προκύπτουν από αυτή, η θρησκευτική αυτοσυνειδησία των πολιτών οφείλει να επιδεικνύει δεκτικότητα στο διάλογο με τον Άλλο και σεβασμό στις υπάρχουσες διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Επιπλέον, η ΕΕΔΑ θεωρεί ότι, σ' ένα πλουραλιστικό και δημοκρατικό σχολείο, το οποίο σέβεται τη θρησκευτική ετερότητα, ένα μάθημα, με κατηχητικό και ομολογιακό χαρακτήρα, δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες των μαθητών. Αντίθετα, με γνώμονα την κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, προκρίνεται μια σύγχρονη γνωσιολογικού χαρακτήρα θρησκευοπαιδαγωγική προσέγγιση, που δε θα προβαίνει σε δογματική εμφύτευση συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η προσέγγιση αυτή είναι σύμφωνη με την έννοια της «θρησκευτικής συνείδησης», ερμηνευόμενης ως ελεύθερης διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης για όλους τους μαθητές, όπως άλλωστε επιτάσσουν τα άρθρα 5 παρ.1 και 13 του Συντάγματος που κατοχυρώνουν την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, αντίστοιχα, όσο και το άρθρο 16 του Συντάγματος, το οποίο συμπεριλαμβάνει μεταξύ των σκοπών της παιδείας, εκτός από την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» και τη «διάπλαση ελεύθερων πολιτών». Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση είναι συμβατή, όχι μόνο με τις συνταγματικές επιταγές, αλλά και με την ευρωπαϊκή πολιτιστική πραγματικότητα». Στο σημείο αυτό η ΕΕΔΑ παραπέμπει σε αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) που αποδοκιμάζουν πλήρως το «δογματικό διαποτισμό» (indoctrination) της συνείδησης των μαθητών μέσω της επιβολής συγκεκριμένων θρησκευτικών δοξασιών (όπως π.χ. οι αποφάσεις Folgero και άλλοι κατά Νορβηγίας και Zengin και άλλοι κατά Τουρκίας).

Με τη Δήλωσή της αυτή, η ΕΕΔΑ, ως εθνικός θεσμός ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και ως τμήμα του διεθνούς θεσμικού πλαισίου προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εφιστά, περαιτέρω, την προσοχή των αρμόδιων Αρχών στην επιτακτική ανάγκη διασφάλισης της πλήρους εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού και δη του δικαιώματος για την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας (βλ. άρθρο 14 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του παιδιού), αλλά και συμμόρφωσης προς τις καταληκτικές Παρατηρήσεις και Συστάσεις των διεθνών ελεγκτικών οργάνων για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ως προς το τελευταίο αυτό θέμα, η ΕΕΔΑ, αναφέρεται, ενδεικτικά, στις από 13/9/2012 Συστάσεις, κατά το μέρος που αφορούν την Ελλάδα, της Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα του παιδιού, όπου

επαναλαμβάνεται προηγούμενη Σύστασή της προς την Ελληνική Πολιτεία για τη διασφάλιση του σεβασμού των θρησκευτικών πεποιθήσεων του παιδιού – ή της έλλειψης τους- και για τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων για την πρόληψη και εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων λόγω θρησκείας και πεποιθήσεων και την προώθηση της θρησκευτικής ανοχής και διαλόγου στην κοινωνία.

Ενόψει όλων όσων αναπτύχθηκαν προηγουμένως αναμένεται ότι μία νέα απόφαση της πλήρους Ολομέλειας του ΣτΕ, αυτή τη φορά, θα θέσει το θέμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης των μαθητών στις σωστές του διαστάσεις.

Γιώργος Σταυρόπουλος
Πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
Επίτιμος Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας
08/05/2018